

Екологічна освіта і виховання школярів у процесі позакласної роботи

Марія СКИБА,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії та методики навчання природничо-географічних дисциплін Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Перебудова освітньої політики в Україні супроводжується кардинальними змінами в змісті навчання і виховання підростаючого покоління, розробленням більш ефективних педагогічних технологій і експериментальних методик. В умовах поглиблення європейського інтеграційного процесу однією з найактуальніших проблем є оптимізація форм взаємодії суспільства і природи шляхом підвищення рівня екологічної культури підростаючого покоління.

Головне завдання сучасної загальноосвітньої школи – надати учням не тільки глибокі та міцні знання основ наук, а й забезпечити всебічний розвиток кожної дитини на основі виявлення її здібностей, формування інтересу до навчання. Національною стратегією розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки однією з основних проблем, які стримують розвиток освітньої галузі, визнано повільне здійснення екологізації системи освіти та передбачено посилення екологічної підготовки учнів [4].

Формуванню в учнів системи екологічних знань, екологічної свідомості та культури сприяє належно організована діяльність вчителя і учнів під час уроків, позакласної та позаурочної роботи. Зокрема, позакласна робота з екології сприяє підвищенню зацікавленості і мотивації до навчання, розвитку дослідницької діяльності школярів, формуванню практичних умінь і навичок. Вона має бути тісно пов'язана з життям, з програмним матеріалом, а її зміст – відповідати віковим особливостям розвитку учнів та їхнім інтересам.

Значення позакласної роботи в шкільній практиці в цілому та в навчанні біології зокрема розкрито в працях О.Гончара, А.Захлебного, І.Суравегіної, О.Казакової, Н.Грицай, Д.Трайтака та ін. У зв'язку з вимогами сьогодення потребує детального висвітлення проблема екологічної освіти і виховання у процесі позакласної роботи. Метою нашої статті є обґрунтування форм позакласної роботи екологічного спрямування, тематики її проведення.

Індивідуальна позакласна робота передбачає ведення учнями *спостережень* як за окремими видами рослин, тварин, грибів, так і за природними угрупованнями, розташованими поблизу школи. В екологічній освіті найціннішими є ті спостереження, що підводять учнів до висновків про значення живих організмів в житті людини, дають змогу оцінити їхній стан на досліджуваній території і викликають

бажання своєю працею покращити навколишнє середовище – озеленити вулицю, взяти участь в описі та обліку природних багатств рідного краю.

Індивідуальна робота пов'язана також із залученням учнів до читання науково-популярної та спеціальної літератури про взаємозв'язки суспільства і природи, передбачає підготовку повідомлень, доповідей, оглядів прочитаної літератури та її реферування. Реферування є стимулом для поглибленого вивчення проблем охорони природи та активної практичної діяльності. Вчитель заздалегідь розробляє тематику рефератів, проводить бесіди про складання плану, опрацювання літератури, підготовку і оформлення тексту, висновків, списку джерел. Використання сучасних інформаційних технологій, Інтернет-ресурсів є, безперечно, прогресивною тенденцією, однак це вимагає контролю вчителя за тим, щоб учні не копіювали готові роботи.

Для рефератів з екології можна запропонувати таку тематику: життя окремих видів рослин і тварин, опис території, що охороняється, екологічні проблеми рідного краю, екологічний прогноз на майбутнє, відпочинок та природа, екологічна етика, моніторинг та охорона навколишнього середовища, заповідники, заказники, національні парки тощо. Під час написання реферату необхідно звернути увагу учнів на способи оформлення списку використаних джерел – алфавітний, хронологічний, за порядком цитування.

Для позакласного читання доцільно добирати науково-популярну, художню літературу, окремі частини з наукових книг, книжки про життя і діяльність видатних біологів, екологів. Прочитаний матеріал варто використовувати в гуртковій роботі, на уроках, під час підготовки доповідей. Наприклад, учням можна запропонувати такі видання: «Окно в удивительный мир природы: Замечательные экология» (1998) Л.П. Толмачовой, «Экологические традиции, поверья, религиозные воззрения славянских

и других народів» (1996) В.Є. Борейка, «Подорож у майбутнє води» (2013) Т.Тер'є, «Посіви Пандори» (2011) В.Спенсера, «Будинок «нуль» енергії... тому що Земля і Сонце не виставляють рахунків» (2009) О.Денис та ін.

Одним із напрямів науково-дослідної роботи з екології в загальноосвітній школі є виконання *індивідуальних дослідницьких робіт* та їх захист в Малій академії наук (МАН) України. Організаторами МАН України є Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України та Національна академія наук України. МАН України – це творче об'єднання молоді, що має на меті сприяти її інтелектуальному і духовному розвитку, підготовці до активної діяльності в галузі науки і техніки, самовизначенню в майбутній професії. Деякі науковці вважають написання дослідницьких робіт масовими формами позакласної роботи, однак, з нашого погляду, це індивідуальна робота учня, оскільки кожен учень працює за *окремою, індивідуальною, конкретною* тематикою.

Наукова робота в МАН – це перша творча робота учня, що самостійно виконується ним на основі знань, умінь і навичок, здобутих у школі та позашкільних навчальних закладах як під час вивчення біології та екології, так і інших природничих дисциплін. При цьому учень вперше отримує не лише право, а й обов'язок самостійно вирішувати певне коло питань, пов'язаних із виконанням науково-дослідної роботи.

Наукові роботи можна умовно поділити на такі групи: експериментальні, експериментально-теоретичні, теоретичні та реферативні. Роботи кожної з цих чотирьох груп мають свою специфіку як за виконанням, так і написанням.

Так, *експериментальні* – це роботи, в яких представлені результати досліджень, отримані учнями під час їхньої безпосередньої діяльності на експериментальних установках чи з використанням різних приладів. Результати досліджень пояснюються на основі відомих теорій чи закономірностей. У процесі виконання *експериментально-теоретичних* робіт школярі вчать моделювати результати дослідів з метою їх аналізу (тлумачення). Під час написання *теоретичних* робіт діти на основі узагальнень намагаються адекватно відтворювати навколишній світ. У *реферативних* роботах учнями здійснюється аналіз відомих літературних джерел і на основі цього робляться власні висновки.

Проведення екологічних досліджень здійснюється трьома основними етапами.

1. Підготовчий етап: за допомогою літературних та інших джерел діти ґрунтовно вивчають особливості природних умов району, добирають необхідний картографічний і довідковий матеріал, готують польове спорядження, інструменти, прилади й устаткування. Керівник ознайомлює учасників експедиції з завданнями й умовами досліджень, правилами поведінки і технікою безпеки.

2. Експедиційний етап: учасники експедиції працюють за затвердженими програмами. Учні

відбирають проби, замальовують, фотографують, а результати досліджень занотують до польового щоденника. Частину аналізів виконують безпосередньо під час польових досліджень, використовуючи устаткування і відповідні методики.

3. Камеральний етап: у лабораторних умовах учасники визначають й аналізують проби, зібрані під час експедиції, складають звіт про виконану роботу.

Тема науково-дослідної роботи може бути обрана самостійно учнем або запропонована науковим керівником (науковим консультантом) [7].

Доступними для школярів науковими дослідженнями у природі є визначення:

а) абіотичних чинників прозорості та кольору води, швидкості течії, середньої температури води, ґрунту, повітря;

б) екологічного типу рослин (вологолюбні, світлолюбні та ін.);

в) екологічного типу тварин (вільно плаваючі, прикріплені, на поверхні води);

г) виявлення біоіндикаторів довкілля.

До **групової позакласної роботи** належать організація і діяльність гуртків, лісництв, загонів «зелених» і «голубих патрулів», екологічних постів, екологічного польового практикуму. Групова робота найактивніше здійснюється в *гуртку*. Мета гурткової роботи з екології – зацікавити учнів, поглибити їхні знання з екології, формувати і розвивати навички спостереження і експериментування, охорони і збереження природи рідного краю, здійснювати екологічне виховання, формувати екологічну культуру та екологічну свідомість.

Для учнів залежно від віку можна організувати такі гуртки екологічного спрямування: юних друзів природи, юних екологів, «Краплина», «Лісовик» тощо. Для гурткової роботи можна запропонувати такі теми: «Ліс і людина», «Навколишнє середовище і здоров'я людини», «Різноманітність видів живих організмів у біосфері», «Як зберегти зникаючі та рідкісні види», «Поведінка в природі як фактор її збереження», «Видове різноманіття місцевих екосистем», «Роль діяльності людини як особливий екологічний фактор» тощо.

Цікавим для учнів міських шкіл є вивчення екології міста, для дітей сільських шкіл – екології сільського господарства. Учні можна запропонувати таку тематику з вивчення екології міста: історія міста, географія міста, водопостачання, утилізація відходів, тварини в місті, озеленення, стан рослин, рекреаційні території, екологічна культура населення. З вивчення екології сільського господарства – історія, географія села, основні сільськогосподарські культури, використання мінеральних добрив, способи боротьби зі шкідниками, екологічна культура населення тощо.

Однією з найбільш ефективних, однак, з нашого погляду, найменш використовуваних у шкільній освіті форм групової позакласної роботи з екології є *польова екологічна практика*. У сучасних умовах

вона більше поширена як форма позашкільної роботи з екології. Польова екологічна практика організовується з метою посилення взаємодії учнів з природою, формування екологічних ціннісних орієнтацій, знань про взаємозв'язки людини з довкіллям, розвитку вміння вивчати і оцінювати стан місцевих екосистем і активізації участі учнів в акціях з їх охорони. У ході проведення польової практики вчитель має змогу сприяти подальшому розвитку знань учнів, набутих у класі, формуванню їхніх умінь спостерігати не просто природні об'єкти і явища, а взаємозв'язки людини з природою, оцінювати способи природокористування тощо.

Безпосередня навчальна і трудова діяльність учнів під час екологічної практики організовується за двома варіантами – багатоденні експедиції та стаціонарний варіант. Різновидом багатоденних експедицій є табори праці і відпочинку екологічного спрямування, розташовані за межами школи. Вони можуть організовуватись на території місцевих мисливських господарств, лісгоспів тощо, які мають бази для розміщення дітей. Стаціонарний варіант розрахований на участь школярів у роботі, практичних заняттях на пришкольній ділянці, в парку або іншій зоні відпочинку. Всі види діяльності (навчання, праця, ігри, спілкування) мають екологічне спрямування. Використовуються екскурсії, інструктаж учителя, самостійна робота учнів, суспільно корисна праця, бесіди, підсумкова конференція [6].

Основними завданнями загонів «голубих патрулів» є збереження чистоти водойм, підгодовування водоплавних птахів узимку, впорядкування джерел та витоків річок, дослідницька робота з вивчення флори і фауни водойм тощо.

Загони «зелених патрулів» упорядковують пришкольні ділянки, парки, сквери, дбають про зелені насадження вздовж доріг та поблизу школи.

Екологічні пости проводять обстеження стану малих водойм, стихійних сміттєзвалищ, визначення чистоти повітря і води, стежать за дотриманням норм землекористування. Організація загонів «голубих патрулів», «зелених патрулів» та екологічних постів набула поширення у другій половині ХХ ст. В сучасних умовах зазначені форми позакласної діяльності використовуються не часто, хоча, з нашого погляду, ця робота може бути ефективнішою.

Масова позакласна робота з екології охоплює проведення екологічних конференцій, вечорів, виставок, усних журналів, вікторин, аукціонів, ігор, організацію агітбригад, школи юного еколога, екологічної стежки, масових екологічних акцій (Тиждень екології, День птахів, Тиждень лісу тощо), суспільно корисну діяльність [5].

На конференціях підбиваються підсумки не тільки вивчення екологічних проблем за літературними джерелами і спостереженнями в природі, але й оцінюється суспільно корисна діяльність, виконана під час позакласної роботи. Учні можуть готувати повідомлення від імені спеціалістів тієї чи іншої галузі – економіста, агронома, еколога, соціолога,

лікаря-гігієніста. Доповіді мають бути тривалістю 5–10 хв, ілюструватись рисунками, таблицями, схемами, слайдами, відеофільмами. Темі екологічних конференцій: «Глобальні екологічні проблеми», «Екологічні проблеми рекреаційних територій», «Шумове забруднення населених пунктів України», «Способи утилізації сміття», «Способи очищення питної води», «Екологічні проблеми малих річок України», «Глобальні моделі і сценарії майбутнього» та ін.

Наукові вечори, на відміну від конференцій, включають елементи художньої самодіяльності – вірші, музику, пісні. Художнє оформлення вечорів викликає велику кількість асоціацій, позитивні емоції, загострює увагу і тим самим сприяє кращому сприйманню і запам'ятовуванню інформації. Мета вечорів – зацікавити учнів науковими питаннями, надихнути на самостійне читання науково-популярної літератури. З проведенням екологічних вечорів тісно пов'язана діяльність *агітбригад*, театралізовані виступи яких допомагають дітям усвідомити необхідність збереження довкілля.

У результаті самостійної роботи учнів накопичується цікавий матеріал, який доцільно продемонструвати на *виставці*. Творча робота учнів відображається в гербаріях, колекціях, оригінально поставлених дослідах, на плакатах, малюнках, фотознімках. Для виставки готують учнів-екскурсоводів. Після закінчення виставки журі відзначає школярів, які представили найкращі результати, грамотами чи книгами. Виставки, конференції, наукові вечори, конкурси екологічних плакатів можуть організовуватись в межах проведення *Тижня біології та екології* в школі.

Однією з форм масової позакласної роботи є *олімпіада*. У рамках Всеукраїнської олімпіади з біології проводиться екологічний тур – олімпіада екологічних проектів. Олімпіада має назву «Всеукраїнська учнівська олімпіада юних біологів та екологів». Її переможці беруть участь у Міжнародній біологічній олімпіаді та Міжнародній олімпіаді екологічних проектів (МОЕП) [1].

Цікавою, однак малопоширеною в сучасній школі формою масової пропагандистської природоохоронної роботи є *усні екологічні журнали*. Зазвичай кожна сторінка журналу представлена окремим жанром і обов'язково ілюструється музичними творами, інсценівками, кінофрагментами, фотоматеріалами, малюнками тощо. Для проведення усних екологічних журналів можна запропонувати теми: «Сторінками Червоної книги України», «Природоохоронні території України», «Мандрівка Карпатами», «Первоцвіти», «Біосферні заповідники України» та ін.

Метою проведення *екологічних вікторин* є активізація пізнавальної діяльності школярів, формування в них екологічного мислення та екологічної культури, підвищення зацікавленості до пізнання навколишнього світу. Основною вимогою щодо їх проведення є добір цікавих і водночас посильних

запитань і завдань. Для учнів основної школи можна запропонувати такі вікторини: «Біосфера», «Вплив людини на довкілля», «Середовища існування живих організмів», «Мешканці водойм», «Мешканці посушливих територій» та ін.

Під час *екологічних ігор* діти навчаються граючи. Екологічні ігри сприяють виробленню вміння самостійно приймати рішення, шукати вихід із нестандартної ситуації, моделюють поведінку дорослих, вони допомагають зацікавити дітей проблемою, що розглядається («Будуємо місто», «Зоопарк», «Морозиво» та ін.). Нині з'явилися комп'ютерні екологічні ігри, наприклад «Заповідник». Цей напрям створення екологічних ігор вважаємо перспективним, оскільки за допомогою таких ігор можна привернути увагу дітей до екологічних проблем, до активної діяльності зі збереження довкілля.

Програми *школи юного еколога* охоплюють читання лекцій, демонстрування кіно-, діафільмів, слайдів, мультимедійних презентацій, проведення екологічних ігор, екскурсій тощо. До її організації залучають викладачів вищих навчальних закладів, методистів еколого-натуралістичних центрів, співробітників бібліотек. Ця форма екологічної освіти і виховання нині є поширеною в позашкільних закладах освіти.

Перспективною формою природоохоронної пропаганди є заняття на *екологічній стежці*. Вони сприяють розвитку у дітей допитливості, зацікавленості, потреби досліджень та відкриттів, вихованню екологічно грамотної поведінки в природі, поширенню знань про природу та людину як невід'ємні частини довкілля, дослідженню природних об'єктів та явищ. Основна мета створення екологічних стежок – ознайомлення екскурсантів з угрупованнями та окремими видами, поселеннями тварин, цінними декоративними рослинами, об'єктами садово-паркового мистецтва, унікальними пейзажами тощо. Екологічну стежку використовують для проведення масової освітньої роботи з питань охорони природи. Досвід роботи шкіл свідчить про те, що така форма природоохоронної освіти є надзвичайно ефективною. Екологічні стежки створюють на різних природоохоронних територіях, а саме в біосферних заповідниках, національних природних парках, регіональних ландшафтних парках, заказниках, пам'ятках природи, ботанічних садах, дендрологічних і зоологічних парках, парках-пам'ятках садово-паркового мистецтва тощо.

Основними завданнями екологічної стежки є:

- ознайомлення відвідувачів з об'єктами живої і неживої природи; розроблення та проведення у відповідних пунктах стежки теоретичних та практичних занять, конкретної природоохоронної роботи;
- пропаганда природоохоронних заходів, інформування про види рослин, пам'ятки природи, культури, що трапляються на маршруті;
- привчання відвідувачів дотримуватися відповідних правил поведінки в природі, які повинні стати нормою;

– ілюстрація конкретними прикладами теоретичних знань;

– навчання користуватись обладнанням, приладами, визначниками рослин та тварин у природних умовах;

– розвиток спостережливості;

– формування вмінь проведення експериментів різної складності в природі, аналізувати та узагальнювати їхні результати;

– оцінювання антропогенного впливу на види, екосистеми та природу в цілому.

Науково-дослідна робота учнів насамперед спрямована на оволодіння найпростішими, найбільш доступними методами самостійної роботи дослідника, зокрема такими, як збирання первинного матеріалу в природі, проведення спостереження, вимірювання, підрахунки, відбирання проб, що дає можливість навчити учнів працювати з визначниками, довідниками, періодикою, науково-популярною літературою.

Виконання самостійних досліджень потребує від учнів оволодіння системою загальнонавчальних умінь і навичок. Це відбувається не тільки в процесі проведення польових досліджень, але й під час опрацювання отриманих даних, аналізу результатів, формулювання висновків, узагальнень, прогнозування, розроблення пропозицій і рекомендацій щодо раціонального природокористування. Вагоме значення має ведення записів й оформлення малярюнків у польових щоденниках, фотографування [2].

Масові екологічні акції – Тиждень саду, Тиждень лісу, День птахів тощо – пов'язані з суспільно корисною працею: озелененням школи, вулиць, садінням дерев у парку і в саду, розчищенням територій паркових зон від сміття, розвішуванням штучних гнізд для птахів. Ці кампанії є святом для учнів. Щорічними стали всеукраїнські екологічні акції: «Не рубай ялинку», «Без верби й калини немає України», «Посади сад», що проводяться під егідою Національного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України [3]. Щорічно в Україні почали відзначати Міжнародний день води (22 березня), Всеукраїнський день довкілля (третя субота квітня), Міжнародний день Землі (22 квітня), Всесвітній день охорони навколишнього середовища (5 червня), в межах яких проводяться масові акції за участю школярів, студентів та громадськості.

Отже, позакласні заходи екологічного спрямування мають бути пов'язані з життям, з програмовим матеріалом, їхній зміст повинен відповідати віковим особливостям розвитку учнів, їхнім інтересам. Доцільно використовувати традиційні форми – екологічні акції, вечори, конференції, виставки, ігри тощо та відроджувати і розвивати дещо забуті – усні журнали, загони «голубих патрулів», «зелених патрулів», екологічні пости, польову екологічну практику. Організуючи позакласну роботу, вчитель повинен пам'ятати, що, крім навчання, вона повинна сприяти відпочинку учнів від напруженої роботи

в класі. Її варто проводити на свіжому повітрі, в найближчому лісі, на луці, річці, в парку, на дослідних ділянках, в ботанічному саду чи зоопарку.

Література

1. *Додаткова освіта з біології у сучасній школі* // Науково-методичний вісник. – 2003. – №1. – К.: НЕНЦ. – 252 с.
2. *Екологічна стежка* (Методика, організація, характеристика модельної стежки «Лісники») / За ред. Я.П. Дідуха. – К.: Фітосоціоцентр, 2000. – 88 с.
3. *Загальна методика навчання біології: навч. посібник* / І.В. Мороз, А.В. Степанюк, О.Д. Гончар та ін.; за ред. І.В. Мороза. – К.: Либідь, 2006. – С. 450–454.
4. *Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки* [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/images/files/news/12/05/4455.pdf>
5. *Пономарёва И.Н.* Общая методика обучения биологии: учеб. пособие / И.Н. Пономарёва, В.П. Соломин, Г.Д. Сидельникова. – М.: Издательский центр «Академия», 2008.
6. *Пустовіт Г.П.* Екологічне виховання учнів 5–9 класів у позашкільних навчальних закладах: навч.-метод. посібник / Г.П. Пустовіт. – Кіровоград: ІМЕК-ЛТД, 2003. – 145 с.
7. *Скиба Ю.А.* Науково-дослідна робота з біології та екології у загальноосвітній школі: навч. посібник / Ю.А. Скиба, М.М. Скиба. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. – 87 с.

Анотації

Марія СКИБА

Екологічна освіта і виховання школярів у процесі позакласної роботи

У статті охарактеризовано різні форми (індивідуальну, групову, масову) позакласної роботи екологічного спрямування. Запропоновано тематику проведення позакласних заходів з екології, рекомендації щодо їх організації.

Ключові слова: позакласна робота, екологічна освіта і виховання, форми позакласної роботи.

Марія СКИБА

Экологическое образование и воспитание школьников в процессе внеклассной работы

В статье охарактеризованы различные формы (индивидуальная, групповая, массовая) внеклассной работы экологического направления. Предложено тематику проведения внеклассных мероприятий по экологии и рекомендации относительно их организации.

Ключевые слова: внеклассная работа, экологическое образование и воспитание, формы внеклассной работы.

Mariya SKYBA

Environmental education and training of pupils in the process of extracurricular work

In the article the various forms (individual, group, mass) of extracurricular work of ecological direction are described. Suggested topics of extracurricular activities in ecology and recommendations for their organization.

Keywords: extracurricular work, environmental education and training, forms of extracurricular activities.

Формування комунікативності у студентів засобами фізичного виховання

Анатолій РЕБРИНА,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри здоров'я людини та фізичного виховання Хмельницького національного університету

На стадії оновлення громадянського суспільства в Україні першочерговими стають питання професійної підготовки фахівців, здатних виявляти ініціативу та рішучість, гнучко адаптуватися до життя в мінливих умовах ринкової економіки. Професійна діяльність сучасного конкурентоспроможного фахівця характеризується значною психоемоційною напруженістю, активізацією аналітичного та креативного мислення. Його важливими якостями є уміння працювати в команді в умовах дефіциту інформації, ресурсів і часу, здатність до інтенсивного спілкування та встановлення швидких контактів з людьми різноманітних соціальних груп [4].

Проблема формування комунікативних умінь та навичок особистості набуває особливого значення в професійному спілкуванні. Її розглядали у своїх працях такі вчені, як А.Макаренко, С.Максименко, В.Сухомлинський, Н.Клясен, П.Крючкова, В.Крижанівська, І.Мищук, В.Кручек та ін.

Формування комунікативності у майбутніх фахівців народного господарства як елементу патріотичного виховання громадянина України засобами фізичного виховання є сьгодні однією з актуальних проблем у системі вищої освіти, що зумовлено необхідністю вирішення суперечностей, які постали між: